

Світлана Костилєва (Київ)

РОЛЬ ДРУКОВАНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УМОВАХ ПЕРЕБУДОВИ

Глибинні кризові процеси, що особливо виразно стали проглядати в економіці, політичних і суспільних відносинах в СРСР у період так званого «застою», об'єктивно зумовили потребу кардинальних реформ. Такі реформи, символічним уособленням яких стали поняття «перебудова», «прискорення», «гласність», були ініційовані на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС після приходу до влади лідера нової генерації М.Горбачова. За слушним зауваженням відомого дослідника Ернеста Гелнера, ініційована Горбачовим «перебудова», стала «Реформацією без Біблії, Просвітництвом без “Енциклопедії”»¹.

Навряд чи можна говорити про те, що вище партійне керівництво СРСР, ставши на шлях серйозних перетворень у радянському суспільстві, мало задалегідь чітко продуманий стратегічний план дій і взагалі виразно усвідомлювало, якими руйнівними стануть наслідки докорінних перетворень для самої існуючої політичної системи. Разом з тим можна цілком упевнено говорити і про те, що тогочасне радянське керівництво відчувало потребу у змінах і мало план дій, який зводився до того, щоб здійснити «м'яку» лібералізацію суспільних відносин та поступову «капіталізацію» соціалістичної економіки (перехід від плановості до ринкових відносин). Те, що кінцеву мету перебудови її ініціатори бачили у вдосконаленні і збереженні існуючої системи влади, засвідчували відповідні рішення партійних форумів. Зокрема, січневий 1987 р. пленум ЦК КПРС цілком чітко сформулював мету перебудови, як «глибоке оновлення всіх сторін життя країни, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації, найповніше розкриття гуманістичного характеру нашого ладу в усіх його вирішальних аспектах – економічному, соціально-політичному і моральному»².

Важливу роль у зрушенні усіх вищезазначених процесів мала відіграти і відіграла преса, яку журналісти вже у ті роки стали називати «підйомною перебудови». За які ж програми нового реформаторського курсу агітувала тогочасна преса, якою виявилася її роль у здійсненні тих чи інших соціально-економічних перетворень?

Як свідчать документи партійних і радянських органів, керівництво країни доволі чітко визначило те коло питань, що ними мала опікуватися офіційна преса, агітуючи за перебудову. Йшлося насамперед про пропаганду ідей прискорення соціально-економічного розвитку, популяризацію передового досвіду підприємств, установ і організацій, економічних досягнень. Занедбані протягом багатьох десятиліть соціальна і духовна сфери також мали перебудувати

у полі зору журналістів. Актуальною проголошувалася й тема активізації творчого потенціалу населення у вирішенні нагальних проблем життєдіяльності радянського суспільства. Майже у директивному порядку журналістам також наказувалося критикувати застарілі форми і методи партійного керівництва.

Левову частку публікацій перебудовна преса присвячувала популяризації програмових завдань нової стратегії економічного розвитку країни. Складові цієї програми були відбиті у матеріалах червневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС: переорієнтація економічного зростання з проміжних на кінцеві, соціально значимі результати; органічне поєднання інтересів суспільства, колективу і кожного працівника, досягнення якісно нового рівня добробуту людей; перетворення науково-технічного прогресу у головний фактор економічного зростання; забезпечення збалансованості, подолання дефіцитності матеріальних ресурсів і споживчих благ, що перешкоджає ефективному веденню господарства та інтенсифікації виробництва; надання споживачеві пріоритету в господарських відносинах, прав і можливостей економічного вибору; створення надійно діючого протизатратного механізму функціонування народного господарства, насамперед його основної ланки – підприємства (об'єднання)³.

Одначе у реалізації зазначених вище завдань перебудова набула в Україні, так само як і по всьому Союзу РСР, характеру «регульованої ініціативи зверху». Останнє було звичайною практикою радянської доби, для якої було характерним придушення неконтрольованої керівництвом ініціативи мас. На відміну від практики минулого, проголошувані «зверху» та пропаговані пресою ініціативи за умов гласності нерідко приносили бажані позитивні результати, зокрема у царині здійснення соціально-економічних перетворень. Одним із багатьох вдалих прикладів у цьому відношенні став широко розпропагований пресою економічний експеримент, проведений на машинобудівельному об'єднанні ім. Фрунзе у Сумах. Суть його зводилася до впровадження «самофінансування» – права підприємства самовільно розпоряджатися своїми прибутками після сплати обов'язкового державного податку. Ініціатива, коріння якої сягали іще у часи реформаторських спроб 1960-х рр., розглядався пресою доби перебудови у якості єдиної панацеї для розвитку радянської економіки. Не випадково досвід сумського заводу був покладений в основу рішень серпневого 1987 р. пленуму ЦК КПРС та Закону СРСР про державне підприємство, прийнятого у червні 1987 р.⁴

Тема переходу підприємств країни на госпрозрахунок була однією з популярніших за доби перебудови. «Переходимо на госпрозрахунок», «Ви перейшли на госпрозрахунок», – матеріали з такими назвами часто з'являлися на шпальтах періодичних видань. Так, у центрі уваги газет «Сільські вісті», «Радянська Україна» постійно перебували питання, що стосувались впровадження нових методів господарювання в агропромисловому комплексі. Поряд з традиційними вже для більшості друкованих органів рубриками, присвяченими діяльності цього комплексу, активно пропагувався досвід такої форми інтеграції сільського господарства з іншими галузями агропромислового

комплексу, як комбінати. Газети аналізували і пропагували введені з 1987 р. нові умови господарювання в агропроміві, відповідно до яких колгоспам і радгоспам надавалося право використати значну частку врожаю на свій розсуд, залишати понад 25 % прибутку для активізації госпрозрахункових відносин, самофінансування капітальних витрат і соціальних потреб⁵.

Преса також пропагувала ідеї підвищення якості продукції та виконуваних робіт. Проблеми досягнення потрібної кількості у виробництві тих чи інших товарів при забезпеченні достатньо високого рівня якості протягом багатьох десятиліть залишалися практично невирішеними. Це звичайно стосувалося не воєнної чи космічної сфер, яким у СРСР традиційно приділялася принципова увага, а виробів легкої промисловості, товарів народного вжитку, до поліпшення якості яких традиційно «не доходили руки». Прагнучи ліквідувати таку неприємну з політичного боку тенденцію («докази» переваг західного способу життя раз у раз «просочувалися» у товщу народних мас у вигляді дефіцитних і завжди високоякісних речей – техніки, одягу і т. ін.), Державний комітет СРСР ухвалив запровадити з 1 січня 1987 р. систему держприймання, що передбачала оцінку якості виробленої продукції.

Попервах держприймання була введена на 1 500 підприємств і об'єднаннях країни, у тому числі й в УРСР. Експеримент по впровадженню системи держприймання широко висвітлювався пресою і набув суспільного розголосу, адже на сторінки газет і журналів потрапила замовчувана у минулі роки інформація про масовий характер недотримання на підприємствах технології, недосконалість технічної документації, устаткування, низький рівень кваліфікації, нарешті, про недобросовісне ставлення робітників до виконання своїх обов'язків.

Особливо посилилася увага преси до цієї проблеми після масового введення на підприємствах країни системи держприймання. Впровадження позавідомчого контролю продукції обговорювалися під час спеціально організованого з цією метою «круглого столу» у редакції газети «Радянська Україна»⁶. До дискусії на актуальну тему журналісти запросили передовиків виробництва, керівників галузей, підприємств промисловості й торгівлі, відповідальних працівників партійних і радянських органів. Одночасно на шпальтах періодичного видання була відкрита нова цільова рубрика під загальним гаслом «Перебудова, люди, якість». Ознайомлення з публікаціями вищезазначеної рубрики свідчить, що оголошена правлячою партією «боротьба за якість» велася з перемінним успіхом, однак своєї кінцевої мети так і не досягла. Журналісти постійно оповідали про спроби керівників підприємств правдами і неправдами (подекуди умовлянням, а десь і методами адміністративного тиску) «пом'якшити» дії представників держнагляду. Виправдовування цього, як правило, були одними: керівництво посилялося на об'єктивні труднощі, а ці останні значною мірою зумовлювалися недоліками системи соціалістичної, планової економіки. Отож нерідко «коло замикалося».

Говорячи про діяльність преси по пропаганді ідеї прискорення соціально-економічного розвитку країни не можна не згадати й про практику широкого

обговорення в пресі важливих законодавчих ініціатив та власне законодавчих актів. Серед останніх був, зокрема, прийнятий 1987 р. Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». Проект Закону заздалегідь був опублікований в пресі, на сторінках газет і журналів також проводилося його громадське обговорення. Слід зазначити, що республіканська періодика приділила цьому обговоренню чималу увагу. Це засвідчували, зокрема, чисельні публікації новостворених рубрик «Обговорюємо проект Закону СРСР», «Читачі про проект Закону СРСР» тощо.

Іще одним законодавчим актом, який викликав чималий інтерес громадськості, став Закон СРСР про індивідуальну трудову діяльність, введений у дію з 1 травня 1987 р. З моменту опублікування цього закону періодика широко коментувала його положення, уважно стежила за першими експериментами у царині індивідуальної трудової діяльності, аналізувала проблеми і труднощі цього процесу. Чимало місця газети і журнали власне відводили для статей, які пояснювали і пропагували основні положення нового Закону: лейтмотивом роз'яснювальної кампанії було обґрунтування суспільної значимості індивідуальної трудової діяльності, доведення спільноті, що така діяльність аж ніяк не суперечить основам соціалістичного суспільства, а навпаки – сприяє його подальшому зміцненню. Зазначимо, що пропонований «офіційною пропагандою» такий підхід до оцінки діяльності «індивідуалів» сприймався суспільством далеко неоднозначно. Сформовані протягом багатьох десятиліть негативні оцінки пересічних радянських громадян тих осіб, які «ставили особисті інтереси вище спільних», «прагнули до самозбагачення» – одним словом демонстрували елементи «рвачества» давалися взнаки за умов повільного переходу планової соціалістичної економіки до ринкових відносин. Подекуди періодичним виданням доводилося апелювати до ранньої історії СРСР, зокрема періоду 1920-х рр., позначених проведення нової економічної політики (непу). Утім, апеляція до історичного минулого так само не завжди виявлялась переконливим аргументом, адже в уяві багатьох людей поняття «непман» незмінно асоціювалося з поняттям «буржуй», «капіталіст», тобто «ворог трудящого люду». Іще одна складність полягала у недосконалому самому процесу запровадження індивідуальної трудової діяльності. Газети раз у раз писали про труднощі, з якими стикалися як новоспечені кооператори, так і пересічні люди. Йшлося, наприклад, про потребу подолання бажаними зайнятись індивідуальною трудовою діяльністю значних перешкод, зокрема й адміністративного плану. Стикалися новостворені кооперативи з великими проблемами під час оренди приміщень, вирішенні проблем ресурсного забезпечення і, звичайно, з податковим тягарем, який далеко не завжди був адекватним. З іншого боку, недосконалість економічних відносин і прагнення виправдати вкладені фінансові і трудові зусилля нерідко примушували кооператорів вдаватися до дій, які порушували права споживачів. Публіцистичні виступи газет і журналів з критикою низької якості продукції, що її випускали

кооперативи, з року в рік дедалі частішали як у загальносоюзній, так і в республіканській пресі.

Тісно пов'язаною з проблемою удосконалення форм господарювання була у роки перебудови і тема вдосконалення системи трудових відносин, підвищення ефективності роботи кожної людини. Центральне місце тут, так само як це було і в минулі десятиліття, посідала тема активізація соціалістичного змагання.

Далеко не всі ініційовані Комуністичною партією й найактивнішим чином підтримані офіційною пресою соціальні перетворення в країні виявлялися вдалимими. Одним з виразних прикладів цього стала широко розгорнута в СРСР і, зокрема в Україні, вже з 1985 року так звана антиалкогольна кампанія. Остання мала на меті цілком пристойні цілі – оголосити війну «зеленому змію», оздоровити маси трудового населення, «організовано прищепити» йому здоровий спосіб життя, підлагодивши під це й саму економіку. На практиці реалізація цієї стратегії однак виявилася доволі суперечливою, позначеною багатьма негативними наслідками.

Протягом тривалого часу такі суспільно важливі і безперечно актуальні для радянського способу життя проблеми як алкоголізм, наркоманія, проституція практично замовчувалися пресою, адже такого роду «суспільні хвороби» аж ніяк не вписувалися у створену партійними ідеологами ідеалістичну картину суспільних відносин в СРСР, різко контрастували з суспільним портретом «справжньої радянської людини».

З початком перебудови і гласності усі вищезазначені хворобливі явища у житті суспільства поступово стали обговорюватися пресою. З чималим подивом читачі газет стали дізнаватися про те, що і алкоголізм, і проституція, і наркоманія є цілком масовими явищами в СРСР, і такого роду відкриття, як свідчили аналітичні довідки ідеологічного відділу ЦК КПУ, справляли прикре враження на населення, породжуючи розмови про неефективність існуючої системи влади, яка, мовляв, неспроможна навести лад у країні, потурбуватися як слід про здоров'я трудових мас⁷.

Вочевидь саме такого роду суспільні очікування «підштовхнули» вище партійне керівництво на чолі з М.Горбачовим оголосити справжній бій «зеленому змію». Вже восени 1985 р. на шпальтах центральних і республіканських газет з'явилися чисельні публікації, що спонукали населення масово вступати в так звані «Антиалкогольні товариства» й цілком свідомо відмовлятися від традиційної чарчини навіть під час святкування тих чи інших родинних подій. Характерною у цьому відношенні стала публікація А.Наймана «Забудьмо про горілку», опублікована 3 вересня 1985 р. на шпальтах центрального друкованого органу «Радянська Україна». «Згубна звичка вживати горілку до будь-яких подій, – писав автор, який оголосив себе активним членом «Антиалкогольного товариства», – здатна призвести до згубних наслідків: зруйнувати кохання, родину, покласти край будь-яким сподіванням на краще

майбуття. Забудьмо про горілку і справжні ідеали соціалізму проглядатимуть усе виразніше у житті кожного будівника соціалізму»⁸.

Восени 1985 – взимку 1986 р. на шпальтах практично усіх республіканських періодичних видань – газет і журналів друкувалися різножанрові матеріали на антиалкогольну тематику – аналітичні статті про шкоду алкоголю для здоров'я людини, особливо жіноцтва, фейлетони з висміюванням кумедних ситуацій «з життя алкоголіків», інформаційні повідомлення про роботу чисельних антиалкогольних товариств на підприємствах, в установах, вищих і навіть середніх навчальних закладах.

Характерною ознакою доби радянської кампанії боротьби з алкоголізмом стали публікації викривального характеру про виявлені у тій чи іншій установі випадки вживання алкоголю на робочих місцях. Одна з таких публікацій з'явилася на сторінках газети «Вечірній Київ» 29 грудня 1985 р. під назвою «Захопили на гарячому»⁹. У статті оповідалося про результати проведеного «громадськiстю» рейду з перевірки підготовки службовців ряду проектних інститутів української столиці до відзначення Нового року: у багатьох установах перевіряльники «захопили» людей зненацька, коли ті у тісному дружньому колі виголошували тости, вітаючи один одного з наступаючим Новим Роком. Газета повідомляла про догани, оголошені партійними органами керівництву цих установ та про звільнення ряду керівників середньої ланки з посад, що вони їх обіймали. Такого роду «полювання за відьмами» невдовзі перетворилося у справжню епідемію. Очікування «нальоту» перевіряльників та побоювання суворих покарань до певної міри зробили свою добру справу: випадки вживання алкоголю на робочому місці різко поменшали. Разом із тим, побільшало історій з влаштуванням алкогольних застіль у домашній обстановці, про що виразно свідчили аналітичні донесення спецорганів до вищого партійного керівництва республіки¹⁰.

З першого погляду абсолютно безневинна і навіть в цілому позитивна за своїм «ідейним спрямуванням» політична кампанія боротьби з алкоголізмом стала набирати дійсно негативних ознак після того, як у пресі розгорнулася кампанія шельмування виробників алкогольних виробів і стали лунати вимоги до репрофілювання підприємств. Так, у березні 1986 р. в газеті «Комсомолец України» було надруковано серію дописів про «негативні наслідки» для суспільства розвитку винного господарства у Криму. Сенс публікацій зводився до того, що усе виробництво алкогольних напоїв у Криму слід згорнути, репрофілювавши алкогольні підприємства на такі, що виробляють соки та інші безалкогольні напої. Активно підтримана у такий спосіб і широко розпропагована пресою горбачовська «антиалкогольна кампанія» завдала чималої шкоди і економіці і самому суспільству: в Україні почалося нещадне вирубування виноградників у Криму й на Закарпатті, які вирощувалися й пестилися спеціалістами-виноробами багато десятиліть.

У свою чергу різке зменшення обсягу випуску державного алкоголю спричинило різке збільшення виробництва самогону, що наносило удар по тій же економіці країни, адже саме результатом самогоноваріння стало те, що цукор – основна сировина для вироблення самогону – вже у 1988 р. в Україні, головному виробнику цукру в СРСР, став відпускатися лише за картками. Дефіцитом стали й державні алкогольні напої, і це також створило чимало незручностей для суспільства. Причиною тут було, крім різкого скорочення виробництва алкогольних напоїв, встановлення обмеженого графіку продажу магазинами горілчано-винних товарів. Звичайною тогочасною практикою ставали величезні черги за спиртним, лайки і бійки у чергах. Активні попервах газетні публікації з критикою «некоректної поведінки» людей у чергах, поступово згасли: невдалість розгорнутої антиалкогольної кампанії поволі стала очевидною й самому вищому партійному керівництву, яке доклало зусиль для того, щоб поступово звести її нанівець.

Справжня роль преси як «підйоми перебудови» в умовах перебудови і гласності проявилася у відновленні діалогової функції на паралелі «преса – читачі». Слід згадати про те, що справжній діалог з читачами, не кажучи вже про публікацію різних точок зору, протягом багатьох десятиліть в СРСР фактично не практикувався. Склалася доволі парадоксальна ситуація: з одного боку, у газетах і журналах тривало невтомне вихваляння радянського суспільства, яке досягло небачених успіхів у своєму розвитку. Пропагандисти доводили, що радянський народ найбільш письменний, найбільш освічений у світі. Проте з іншого боку, ці ж партійні ідеологи фактично відмовляли радянській людині у праві самостійно мислити, висловлювати свою думку, що відрізнялася від офіційної позиції, вважаючи, що «народ іще не готовий до цього».

На практиці участь людей в управлінні суспільством через ЗМІ в СРСР традиційно ретельно дозувалася, обмежувалася вузьким колом випробуваних і «ідейно перевірених» сількорів, робіткорів, нештатних авторів, які добре засвоювали «правила гри» – політико-ідеологічні вимоги редакцій видань до авторських матеріалів.

Присутність на шпальтах газет усіх соціальних верств населення, вікових груп і професій досягалася організацією публікацій журналістами за так званим принципом «заавторства», коли працівники редакції писали за різних людей замітки, кореспонденції, статті та представляли цю думки думками представників мас. Подекуди доходило й до очевидного абсурду: сьогодні, наприклад, відбувалася якась важлива подія, а вже завтра газети були переповнені схвальних відгуків читачів, підготовлених редакціями заздалегідь, іще до самої події з тим, аби «укластися у технологічний цикл випуску газети».

Перебудова внесла суттєві зміни у таку діяльність ЗМІ. Монологи редакційних працівників та їх постійного авторського активу стали поволі змінятися діалогами з аудиторією у формі цілком правдивих, актуальних дискусій з тих чи інших проблем сьогодення. У такий спосіб дискусія – класичний жанр

спілкування – поволі знову стала перетворюватися на один з провідних жанрів засобів масової інформації. Це останнє одразу ж позначилося на якісних характеристиках вміщеного на шпальтах газет і журналів матеріалу: неспірна зацікавленість людей у поліпшенні свого майбутнього наповнила газети щирими матеріалами, багатими на ідеї, думки, різними точками зорами тощо.

Цілком закономірним наслідком таких якісних перетворень у діяльності ЗМІ, поряд із змінами в суспільно-політичному житті країни стала зміна самої моделі журналістських матеріалів. Якщо у минулому матеріалом, який викликав широкий суспільний резонанс, була публікація з якогось конкретного приводу, то за умов перебудови і гласності такою стала так звана «безадресова» публіцистика, позначена прямим зверненням журналістів до читачів. Цю особливість журналістики доби перебудови доволі чітко підмітила відома дослідниця преси Т.Невзорова. «Якщо спробувати визначити одним реченням, у чому характерна відмінна риса нинішньої публіцистики, – писала вона, – то можна сказати приблизно наступне: учора ми знали, що буде завтра, сьогодні – не знаємо. Безспірність понять, сталисть раз і, здавалося б, назавжди даних нам уявлень зумовлювали значною мірою спокійний, врівноважений тон публікацій минулих років... Існуючі у ті часи ідеолого-етичні норми обговоренню не підлягали, бо автор виступав не “від себе”, а передавав масам ідеї, офіційно визнані правильними... Перебудова і гласність зруйнували цю традицію»¹¹.

Суттєві зміни у діяльності ЗМІ в умовах перебудови спонукали свідомих журналістів до активної участі у пропаганді та дієвому відродженні соціальних функцій преси як «пошукача і захисника правди». Саме про такі мотиви своєї діяльності оповідав пізніше Василь Ханенко – журналіст з 1938 року, учасник Великої вітчизняної війни, який у роки перебудови працював у приймальні газети «Правда України» на громадських засадах¹². За спогадами журналіста, після проголошення політики перебудови і гласності роботи у громадській приймальні газети різко додалося, адже якщо у минулому до неї приходили п'ять–сім осіб на тиждень, то тепер кількість відвідувачів зросла до 10–15 на день. Серед цих останніх виявилася і родина Козиревих – ветеранів праці, які виростили шістьох синів. Проблема подружжя полягала у тому, що вони були позбавлені права на отримання присадибної ділянки, про яку давно мріяли і на яку потребували. Журналіст з готовністю взявся допомогти ображеним, однак це виявилось непростною справою. Протягом року редакція направила три скарги у справі Козиревих – до міськпрофради, Укрпрофради та міської прокуратури. Не дочекавшись відповіді, заповзятий журналіст з четвертою скаргою на руках блукав більше місяця лабіринтами бюрократії, домагаючись «вибити» для Козиревих дефіцитну ділянку, однак з цього також нічого не вийшло. Нарешті 9 вересня 1987 р. у газеті з'явилася стаття В.Ханенка «У висячому стані»¹³, де містилася оповідь про багаторічні поневіряння подружжя Козиревих. Хоча офіційної відповіді на допис до редакції газети не надійшло, зате після появи публікації почалося цькування «надмірно вимогливої» родини Козиревих

правлінням садівничого товариства. Дісталось і самому журналісту, якому «обурена громадськість» офіційно висловила громадське недовір'я. 30 березня 1988 р. в газеті з'явилася чергова стаття В.Ханенка «Сила інерції»¹⁴. Після цієї публікації родині Козирєвих довелося давати пояснення і в міськпрофраді, і в районній прокуратурі. Питання ж, яке так цікавило функціонерів, було одне: з якої нагоди журналіст демонструє таку наполегливість у вирішенні питань сторонніх людей, якою є його зацікавленість? Врешті-решт, після особистого втручання голови Укрпрофради В.Сологуба, після семи років поневірянь, родина Козирєвих отримала омріяну ділянку, а журналіст В.Ханенко – змогу продемонструвати своїм колегам «як треба нам з дня у день удосконалювати бійцівські якості, розвивати професіональне чуття, бути завжди і в усьому правдивими, принциповими»¹⁵.

Окремо слід зупинитися на пропаганді пресою системи соціальних, загальнолюдських цінностей як передумови успішного вирішення завдань перебудови. «Йдеться про прості речі: про совість, порядність, сумлінність, про відповідальність, товариську повагу до людини, піклування про неї. – Так окреслював М.Горбачов на початку 1989 року ціннісні орієнтири радянської країни, додаючи при цьому. – Тобто ми повертаємось до вихідних цінностей Жовтня, які висунула революція більш як 70 років тому»¹⁶. Останнє зауваження Генерального секретаря ЦК КПРС фактично було непрямим визнанням того, що в СРСР протягом багатьох десятиліть «гуманістичні ідеали соціалізму» залишалися нездійсненою мрією, що на практиці усе ж мав місце «відступ від ідеалів Жовтня». Утім, таке визнання скоріше стосувалося самої правлячої партії – насамперед її керівництва, діяльність якого на різних етапах історичного розвитку була рясно позначена невідповідністю між декларованими і сповідуваними на практиці життєвими принципами. Що ж стосується пересічного населення, то для значної його частини декларовані правлячою партією гуманістичні ідеали, уявлення про добро і справедливість аж ніяк не були пустим звуком чи формальністю. Більше того, віра у соціалізм, відданість цьому ладові, неприйняття експлуатації людини людиною увійшли в кров і плоть цілих поколінь радянських людей¹⁷, які перманентні порушення «вождями» тих чи інших декларованих принципів соціалізму розглядали не як систему, якийсь порядок, а лише в особистісному аспекті.

Власне, саме у такому напрямі проводилася особливо у перші роки перебудови діяльність преси з пропаганди «гуманістичних цінностей соціалізму». Принципово важливе місце у цьому відношенні посідали публікації, спрямовані на формування у свідомості людей принципу колективізму. У газетних матеріалах постійно підкреслювалося, що здоровий морально-психологічний клімат у колективі, повага людей один до одного, усвідомлення важливості досягнення загальної мети кожним його членом, поваги до колег по роботі, взаємної людської підтримки, турботи – важлива запорука успішного здійснення проголошених реформ, спрямованих на оновлення усього суспільства.

Мабуть однією з найбільш затребуваних та найбільш «гострих тем», що їх порушувала преса доби перебудова, була тема соціальної справедливості. Останнє зумовлювалося чисельними порушеннями цього принципу, постійно наростаючим дефіцитом та наявністю розгалуженої системи пільг.

Незмінним інтересом читачів користувалася «житлова тема». Остання розглядалася пресою під кутом зору поставленого правлячою партією завдання – до 2000 р. забезпечити кожну радянську сім'ю власною квартирою. У величезному масиві публікацій з цієї тематики особливе місце за гостротою постановки питань, актуальністю і дієвістю займали виступи преси з приводу розподілу житла, адже ця тема безпосередньо виходила на проблематику соціальної справедливості. Як можна судити за змістом публікацій, нерідко після гострокритичних виступів пресових видань, ті чи інші «компетентні органи» приймали рішення, спрямовані на усунення порушень.

Активно пропагувалися в офіційній пресі доби перебудови ідеї національно-культурного розвитку народів СРСР і, зокрема, України. На шпальтах періодики в цей час з'явилося чимало публікацій, які проливали світло на численні проблеми у вищезазначеній справі. Йшлося, зокрема, про звуження сфери застосування української мови, низький рівень її викладання і вивчення у школі, порушення мовного статусу українських театрів, скорочення випуску кінофільмів українською мовою, неповне задоволення культурних потреб компактно проживаючих національних груп, нерозробленість цільної концепції відродження і розвитку української національної культури тощо. Апеляція до чисельних проблем у сфері національно-культурного розвитку народів, ясна річ, вела до посилення національних почуттів у масі населення, що за умов не вирішеності багатьох з вищезазначених питань об'єктивно вело до посилення напруги на національному ґрунті. Прагнучи локалізувати такі небезпечні тенденції, партійні ідеологи пропонували редакційним колективам посилювати «інтернаціонально-виховну» функцію пресових видань. Особливо помітною у цьому відношенні виявлялась центральна преса, зокрема газета «Правда». На шпальтах центрального партійного друкованого органу постійними були рубрики «СРСР – наш спільний дім», «Ми – громадяни спільної Батьківщини» тощо.

Утім, і республіканська преса докладала багато зусиль для формування у свідомості радянських людей своєї належності до єдиної країни – СРСР. На це була спрямована, зокрема, поширена за доби перебудови практика багатьох республіканських друкованих органів (донецьких і львівських, ворошиловградських і чернігівських, обласних, районних, міжрайонних і міських газет) по пропаганді позитивного досвіду інших республік у справі перебудови економіки і соціального розвитку. Кілька років матеріали про дружбу народів друкував на своїх шпальтах журнал «Комуніст України» у рубриці «Сім'я єдина – Радянський Союз». Пізніше публікації цієї рубрики вийшли у вигляді окремої книжки. А проте не можна не відзначити того, що більшість публікацій офіційної періодики усе ж мали серйозні недоліки у висвітленні проблематики

системи національних взаємин. Головний з них, як на нашу думку, полягав у тому, що, прагнучи не роздмухувати існуючі протиріччя, пресові видання, як правило, робили наголос на позитивних епізодах взаємовідносин різних народів. З одного боку, така практика використовувалася в СРСР протягом багатьох десятиліть і, в принципі, вона до певної міри себе виправдовувала, адже пропагована ідеалістична картина національних взаємин сприймалася «за чисту монету» пересічною людиною, яка намагалася і в своїй повсякденній практиці наслідувати саме пропаговані цінності. З іншого боку, так само як і в минулому, акцентування уваги преси, взагалі пропагандистської системи на позитиві і замовчування негативних моментів у національних взаєминах в СРСР не послаблювали, а лише «заганяли в підпілля» почуття національного невдоволення, породжували існування напруги у міжнаціональних взаєминах. З розгортанням політики гласності, поглибленням процесів демократизації суспільства, коли репресивно-каральними методами стримувати ті чи інші небажані для влади процеси вже стало неможливо, загнані в підпілля у минулому чисельні «національні образи», проблеми прорвалися на поверхню, позначившись радикалізацією системи національних відносин.

Огляд пропагандистських зусиль радянської преси доби перебудови буде неповним, якщо не загади про ті зусилля, які вживалися редакційними колективами по вихованню населення «на бойових і трудових традиціях радянського народу». Можливо сьогодні ідея такого виховання викликає іронічні посмішки, однак в СРСР практично до розпаду останнього «виховання на бойових і трудових традиціях» становило стрижень патріотичного виховання.

Пропаганда «славних традицій радянського народу» особливо посилилася в ході підготовки до відзначення 70-тиріччя Великої жовтневої соціалістичної революції. Шпальта газет і журналів у цей період, як водиться, були переповнені матеріалами, які мали на меті показати здобутки радянського народу на різних етапах його історії.

Вище вже згадувалося про реагування преси на девіантну поведінку частини населення. Ясна річ, у боротьбі з «соціальними хворобами» лише антиалкогольною кампанією преса не обмежувалася. Саме за доби перебудови на шпальтах газет стали з'являтися матеріали про інші хворобливі явища суспільства – наркоманію, проституцію тощо. Ішлося в пресі і про вияви бездуховності, естетичну глухість та інші вади у духовному житті частини суспільства. Усі такі вади безперечно засуджувалися. Взагалі кажучи, перебудова і гласність поклали край ситуації, коли назрілі соціальні проблеми неофіційно вважалися «заборонною зоною» для журналістів. Характерною ознакою у висвітленні проблем девіантної поведінки людей за доби гласності було те, що раніше прояви такої поведінки розглядалися здебільшого не як соціальне явище, а як окремі прикрі, ганебні «плями минулого». Тепер же журналісти поступово стали виходити на суспільно значущі узагальнення і висновки, привертаючи увагу громадськості до потреби комплексного вирішення усіх назрілих проблем.

Об'єктивною потребою перебудови було кадрове оновлення та удосконалення діяльності керівних структур самої правлячої партії. Ці завдання виявилися для М.Горбачова та його прихильників найбільш важкими, а позиція реформаторів – найбільш вразливою, позначеною чисельними компромісами. Головна теза, що на ній постійно наголошував М.Горбачов, зводилася до потреби формування партійної політики, відкритої для критики мас. «...У партії, – наполягав він, виступаючи перед делегатами XXVII з'їзду КПРС у 1986 р., – нема і не повинно бути організацій поза контролем, закритих для критики, нема і не повинно бути керівників, убезпечених від партійної відповідальності»¹⁸. «Якщо правляча партія дійсно перебуває на службі у народу, – говорив він у 1989 р., – то вона відповідає за політику, а тому не може бути поза критики і оцінок народу»¹⁹.

Неформальну індульгенцію на критику партійного керівництва вищої і середньої ланок з початком перебудови отримала лише центральна преса. Своєрідна ієрархія друкованих органів: «Правда» – № 1, «Известия» – № 2, «Труд» – № 3 фактично збереглася до моменту розпаду СРСР. Лише центральна преса (ясна річ, з дозволу і «рекомендацій» певних керівних структур) могла дозволити собі жорстку критику дій влади. Усвідомленням авторитетності і дієвості звернень саме до центральних друкованих органів пояснювалося різке зростання з початку перебудови редакційної пошти газети «Правда»: у 1986 р. до редакції, наприклад, надійшло 622 044 листа – на 80 тис. більше, ніж у 1985 р.; при цьому кількість листів від представників інтелігенції збільшилася аж на 69 %²⁰.

Ініційована КПРС кампанія викривання недоліків у роботі представників тих чи інших владних структур (як правило, місцевого рівня) або негативного стану справ у соціально-економічній сфері, звичайно, носила досить регламентований характер і мала свої обмеження (зокрема, зумовлені сформованою десятиліттями системою безкарності так званих «номенклатурних одиниць»). Проте і за цих умов підняття пресою на суд громадськості деяких болючих проблем давало свої позитивні результати. Більшою мірою це стосувалося центральної преси – передусім газети «Правда», на сторінках якої дедалі частіше стали з'являтися ініційовані та узгоджені на рівні ЦК КПРС ті чи інші критичні матеріали. Як правило, вістря критики було спрямоване на місце. Так, вже у квітні 1986 р. головний редактор газети В.Афанасьєв (він же – голова правління Спілки журналістів СРСР) повідомив ЦК КП України про отримані редакцією листи від трудящих республіки з наведеними в них фактами переслідування за критику. Наполегливо рекомендуючи перевірити ці факти, В.Афанасьєв повідомляв про наміри редакції повідомити читачів про заходи, вжиті у цьому напрямі республіканським керівництвом²¹. 21 серпня 1986 р. редакція «Правди» знову надіслала до ЦК КПУ витяги з листів, які поступили на її адресу – цього разу з наріканнями на поганий стан шкільних споруд в ряді областей УРСР²². В обох випадках ЦК КПУ були проведені розслідування, результати яких були повідомлені в Москву²³. Подібне листування редакція

газети «Правда» вела й на рівні обкомів КПУ. Виразна перебудова центрального партійного органу викликала захоплення і навіть заздрість рядових журналістів на місцях. «Сьогодні кожний журналіст заздрить правдистам, котрі за нових умов вміють робити таку цікаву газету», – визнавав кореспондент однієї з харківських газет.

Зарахування пресою, тим більше центральними друкованими органами, до антиперебудовних елементів створювало чималі проблеми для партійних чиновників, адже автоматично породжувало цілу низку звинувачень у бюрократизмі, інертності, закостенілості й загрозувало звільненню з керівної посади. Більш широкою з початку процесів перебудови і гласності стала практика критичних виступів проти керівників низових ланок управління. Як правило, партійні функціонери не наважувалися відкрито виступати проти лавини критично-викривальних публікацій, хоча спроби затиску гострих журналістських виступів на районному та обласному рівнях були попервах звичайним явищем²⁴.

Складність обумовленої об'єктивними потребами «кадрової чистки» партійного керівництва за доби гласності впливала з кількох причин. З одного боку, декларуючи демократизм реформістська частина партійної еліти на чолі з М.Горбачовим серйозно опасалася звинувачень у несправедливому тиску на партійців, у недемократичності, побоювалась актуалізації на рівні історичної свідомості згадок про події сталінського періоду, коли періодичні «чистки» партійних лав перетворювалися в перманентні репресивні акції. З іншого боку, революційно налаштована частина верхівки КПРС не була вже такою й чисельною та, власне кажучи, не мала достатніх важелів впливу, здатності реалізувати повною мірою поставлені завдання. Саме ця обставина і зумовлювала особливу роль преси: не будучи в змозі вирішити самостійно «кулуарним способом» ті чи інші животрепетні проблеми, реформістська частина керівництва КПРС була прямо зацікавлена у тому, щоб «підхльостувати» прийняття тих чи інших рішень озвученими на рівні пресових видань вимогами «трудолюбивих низів».

Передвісником далекосяжних змін стали кадрові перемини у партійному керівництві, ініційовані січнеvim 1987 р. пленумом ЦК КПРС²⁵. У березні 1987 р. були звільнені перший секретар Львівського обкому партії В.Добрик та Дніпропетровського обкому партії В.Бойко; у липні того ж року пішов на пенсію Голова Ради Міністрів О.Ляшко. В цілому ж до початку 1988 р. було замінено 1 912 працівників вищого рівня, у тому числі 110 таких, що не справилися з роботою²⁶. З іншого боку, незмінним залишалось найвище партійне керівництво республіки: Володимир Щербицький, який за оцінками наближених до нього людей, умів завжди пристосовуватися до «актуальних ситуацій» залишався на своєму відповідальному посту до вересня 1989 р.²⁷

Зауважимо, що проголошений реформістською частиною керівництва КПРС курс консервативними партійними колами спочатку був сприйнятий вельми скептично. Непопулярні, часом малозрозумілі кроки М.Горбачова у напрямі

демократизації суспільства, формування відкритості політики правлячої партії здобули вже на першому етапі чимало противників як серед правлячої еліти, так і серед певної частини населення. Особливе роздратування частини партійних консерваторів викликала розгорнута в пресі кампанія боротьби з «партійними привілеями». Партійні працівники, покликані керувати пресою, опинилися тут у доволі скрутному становищі. За довгі роки вони звикли до того, що радянська преса висловлювала думки, які не розходилися з думкою партійного комітету. Це, власно кажучи, було надзвичайно зручним, адже не спричиняло зайвих хвилювань партійних працівників ані за саму справу, ані за власну посаду, ані за збереження існуючої системи привілеїв.

Набираючи обертів, декларована правлячою партією гласність справді доволі скоро стала набувати ознак неконтрольованості. Насамперед це стосувалося розгорнення кампанії викривання чисельних недоліків різних сфер життя людей, яка попервах розглядалася ініціаторами реформ як цілком конструктивна. Повз пильне око публіцистів у цей період не могли промайнути значні прорахунки радянської системи. Доволі скоро на шпальтах газет і журналів з'явилися чисельні публікації з кричущими фактами затяжної економічної кризи, серйозними недоліками в управлінні народним господарством, прогалин в екології і т. ін. Хвиля викривальних публікацій сягнула таких велетенських розмірів, що тривогу оголосили навіть самі журналісти. Зокрема, широковідомий тоді головний редактор газети «Московские новости» Є.Яковлев на одній із конференцій журналістів Москви прямо заявив: «Здається, справи йдуть до того, що позитивні матеріали будуть занесені в «червону книгу»»²⁸.

Таким чином, у добу перебудови і гласності намітилися суттєві зміни у характері діяльності друкованих засобів масової інформації. Останні, зокрема, відіграли вагомий роль у пропаганді декларованого КПРС нового реформаторського курсу. З іншого боку, засоби масової інформації, як це було і раніше, діяли у чітко визначеному правлячою партією політико-ідеологічному полі. Показово, що сам М.Горбачов жодного разу ані в офіційних промовах, ані у публіцистичних виступах, ані під час численних зустрічей з працівниками преси, радіо і телебачення не піддав сумніву доцільність повного й всеохоплюючого контролю комуністичної партії за засобами масової інформації. У цьому контексті вочевидь можна погодитися з думкою дослідника В.Вижутовича про те, що перебудова і гласність «милістю КПРС були нам даровані»²⁹. Цей «подарунок» КПРС дорого коштував.

¹ *Gelner E.* Nationalism in the Soviet Union // *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities. History and Comparison in the Study of the USSR* / Ed. By A.J.Motyl. – New-York, 1992. – P.246.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27–28 січня 1987 р. – К., 1987. – С.16.

- ³ Основні положення докорінної перебудови управління економікою // Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25–26 червня 1987 р. – С.81.
- ⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С.297.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.22. – Спр.1872. – Арк.76.
- ⁶ Радянська Україна. – 1986. – 2 липня.
- ⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.2844. – Арк.74.
- ⁸ Найман А. Забудьмо про горілку // Радянська Україна. – 1985. – 3 вересня.
- ⁹ Попались на гарячем // Вечерний Киев. – 1985. – 29 декабря.
- ¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.2832. – Арк.41.
- ¹¹ Невзорова Т.В. Журналистский текст до и после 1985 года // Пресса в политической системе общества. – М., 1988. – С.19.
- ¹² А було це так. Згадують журналісти-ветерани. – К., 1992. – С.154–155.
- ¹³ Ханенко В. У висячому стані // Правда Украины. – 1987. – 9 сентября.
- ¹⁴ Ханенко В. Сила инерции // Правда Украины. – 1988. – 30 березня.
- ¹⁵ А було це так. Згадують журналісти-ветерани. – С.155.
- ¹⁶ Горбачов М.С. Перебудова – робітничому класу, робітничий клас – перебудові // Вільна Україна. – 1989. – 17 лютого.
- ¹⁷ Лизанчук В.В. Вплив засобів масової інформації на процес відродження гуманістичних цінностей соціалізму // Журналістика та перебудова преси. – Львів, 1990. – С.19.
- ¹⁸ Матеріали ХХVІІ з'їзду КПРС. – К., 1986. – С.96.
- ¹⁹ Правда. – 1989. – 10 июня.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1642. – Арк.5.
- ²¹ Там само. – Оп.32. – Спр.2306. – Арк.39.
- ²² Там само. – Арк.11.
- ²³ Там само. – Арк.51, 121.
- ²⁴ Там само. – Оп.23. – Спр.1622. – Арк.87.
- ²⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.356. – Арк.15.
- ²⁶ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи і виконавці. – К., 1994. – С.77.
- ²⁷ Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: Воспоминания. Документы. Слухи. Легенды. Факты. – К., 1993. – С.211.
- ²⁸ Махрин Ю. Великий долг публициста: заметки с конференции журналистов Москвы // Правда. – 1987. – 9 февраля.
- ²⁹ Выжуртович В. Под рукой // Журналист. – 1992. – № 9. – С.9.